

עמית פכלר

אבא בלי אבא

אהבה, אשמה ותיקון בחיי יתומים מאב

π

פרדס הוצאה לאור

הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה

Amit Fachler

FATHERLESS FATHERS **Love, Guilt, and Reparation**

עריכת לשון: דפנה שוופי
צילום הכריכה: אימג'בנק / Gettyimages ישראל

ספר זה רואה אור בסיוע הקרן על שם
יצחק לייב ורחל גולדברג — קרן קיימת לישראל

הפצה: פרדס הוצאה לאור
ת"ד 33709, חיפה 3133602
e-mail: contact@pardes.co.il

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל
אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני או אחר — כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג
שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

מסת"ב: ISBN: 978-1-61838-191-0

© כל הזכויות שמורות להוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה
ולפרדס הוצאה לאור, חיפה 2016

עיצוב עטיפה, סדר ועימוד: פרדס הוצאה לאור

נדפס בישראל, תשע"ו/2016

שני אבות ושני בנים מהלכים יחדיו בדרך. כמה מהלכים בדרך?
(מחידות הספינקס)

אבי —
הכיר אותי,
לא הכיר את בני.

בני —
מכיר אותי, לא הכיר את אבי.

אני —
הכרתי את אבי,
מכיר את בני.

אני
מחבר אל אשר היה לפניי,
מתחבר אל אשר נמשך אחריי.

אני חייב לצאת
מעצמי
לפנות מקום
לאבי ולבני.

שלמה ניצן, 'חיבור'

תוכן העניינים

	פרולוג
9	אבא לוקח את שי לדרכי
13	תודות
19	מבוא
	פרק ראשון
25	דִּי סוּ צִי אַצְיָה : הזמן הקפוא
	פרק שני
33	'פתאום זה היכה בי' : חיים כפולים אחרי המוות
	פרק שלישי
51	אבא לא פוגשים, אבא חיים
	פרק רביעי
61	'קודם כול הוא נשאר' : דמויות אב
	פרק חמישי
81	סלח לנו אבינו : חזרה בתשובה
	פרק שישי
89	'הרגתי את אבא' : אשמה מודעת ולא־מודעת
	פרק שביעי
103	בין עבריינות לאלטראיזם : אשמה בולטת בהיעדרה

113	פרק שמיני 'עם אימא לא רבים': אשמת הנפרדות
125	פרק תשיעי בטוח, חרד, נמנע: אהבה רומנטית ויתמות
143	פרק עשירי 'שיהיה גאה בי': החיים לאורו
153	פרק אחד עשר שובה של המילה 'אבא'
163	פרק שנים עשר טיפול פסיכואנליטי ביתומים מאב
193	אחרית דבר אבא עם אבא?
197	מקורות
211	נספח שיטת המחקר: גיוס משתתפים, כלי מדידה ועיבודים סטטיסטיים
219	מפתח שמות ועניינים

אבא לוקח את שי לדרכי

שי בן שלושים וארבע. הוא נשוי ויש לו בת, רוני, בת שלוש וחודשיים. הוא שכיר במשרד עורכי דין. שי אהוד על כולם, שנון וחרוז. יש לו רק בעיה קטנה שמפריעה לו לפעמים. בעצם, מפריעה לאחרים יותר מאשר לו: שי מאחר, כמעט תמיד, לכל מקום. הבדיחה הקבועה במשרד היא שאם שי אינו מאחר, סימן שלא יגיע כלל. שי פנה למאמן אישי כדי לקבל כלים להתגברות על הבעיה. הקואוצ'ר בנה אתו רשימת מטרות, תרגילים, טבלאות לתכנון יעיל של הזמן, מיפוי של הגורמים שיכולים לגרום לו לאחר והדרך למנוע אותם מראש — למשל, לצאת מוקדם יותר, לארגן את הדברים ביום הקודם, להשתמש בתוכנות ניווט כדי לעקוף פקקים. זה עזר, בעיקר על הנייר. הריב הגדול עם נועה על כך ששכח את יום הולדתה התגמד לעומת מה שקרה כשהחמיץ את תחילת מסיבת יום הולדת שלוש של רוני בגן. הגננת אמנם הציעה לשוב ולהרים את רוני על הכיסא בנוכחותו ('ולא לשכוח פעם אחת לשנה הבאה'), אבל זה לא היה זה. המבט של רוני כשהגיע, בשלב שבו הילדים כבר אכלו עוגה, החזיר אותו לשבריר שנייה לגיל שתים עשרה ועשרה חודשים.

בעוד חודשיים יחגגו לשי בר-מצווה. אבל ביום רביעי הקרוב שי ואבא שלו הולכים לראות את המשחק של מכבי חיפה בדרכי מול הפועל. שי מתרגש כל כך שהוא אינו נרדם; יש לו צעיף ירוק ואבא שלו גילה לו בסוד — 'לא לספר אפילו לאימא!' — שבמשחקים חשובים כמו זה, הוא מקפיד ללבוש תחתונים ירוקים בשביל המזל. ביום רביעי באחת וחצי בצהריים בדיוק יבוא אבא של שי לאסוף אותו מבית הספר, מוקדם, כדי שיספיקו להגיע בנחת לאצטדיון קריית אליעזר. בלי אחים קטנים ובלי אף אחד אחר: רק אבא ושי. ההתרגשות רק מחדדת את חושיו, ולאורך היום הוא 'מפגז': במתמטיקה הוא פותר על הלוח, מול כולם, את התרגיל שכתבה המורה; בספרות הוא היחיד שיודע לצטט מתוך 'שברירים' שהכיתה הייתה אמורה לקרוא להיום. בשעה החמישית כבר קצת קשה לו להתרכז. באחת וחצי יישמע הצלצול ושי יזנק לכרזלים שמחוץ לשער בית הספר, שם קבע עם אבא. אלא שבאחת ואחת עשרה דקות נכנסת המנהלת לכיתה עם דוד עמוס, אח של אימא — מה הוא עושה פה?

אחר כך דברים רבים קרו לשי השני: היו הרבה מכוניות, ומישהי בכתה וחיבקה אותו, ורב אחד פנה אליו, ואנשים דחפו לו ליד דף מנוילן עם מילים בארמית שדוד עמוס קרא להן 'קדיש', והיו פזורות במקום אבנים שצמחו מן האדמה. אחר כך היה אירוע בר-מצווה שעשו לו, ומה שמדהים זה שהכול בעצם המשיך כרגיל, רק קצת יותר במעומעם, ולפעמים היה משהו עצוב בלי הסבר. והשנים עברו, ובתיכון התפלאו המורים ששי 'לא מממש את הפוטנציאל שלו' ומתחבר לכל מיני טיפוסים מפוקפקים, ובצבא הוא דווקא התעשת וכמעט קיבל תואר חייל מצטיין, ואחרי השחרור שי השני גם למד באוניברסיטה ופגש את נועה והתאהב בה והיא בו, והם החליטו להתחתן. באותו זמן בערך התחילו האיחורים.

ושי הראשון? הוא זינק מהכיתה משנשמע הצלצול באחת וחצי, ועד היום הוא שם, על הברזלים, אבל לא לבד. בכל פעם שהוא מאחר, הוא גורם לאחרים להצטרף אליו, לחכות לאבא שכבר לעולם לא ייקח אותו לדרבי הגדול.

*

שי — אין זה שמו האמתי, כמובן — היה מהאחדים שענו לפנייתי שנשלחה בדואר (כלומר, בלי שאטלפן בעצמי לברר נכונות להשתתף). לפגישתנו הראשונה לא הופיע, ומסר ששכח להודיע לי שייאלץ לדחות את הפגישה; את הפגישה שנקבעה תחתיה דחה למועד מאוחר יותר; במועד השלישי, ככל שנקפו הדקות בבית הקפה שבו קבענו לקיים את הריאיון, התחלתי לדאוג שמא קרה לו משהו. טלפנתי שוב ושוב, ללא מענה. הרגשתי שאני חייב לפגוש אותו ויהי מה, כאילו עתיד המחקר תלוי בשי בלבד. שי לא הגיע לפגישתנו ולא חזר אליי. בעודי עושה את דרכי חזרה מבית הקפה, בניסיון להשלים עם חוסר התוחלת שבציפייה כי שי ייענה לחיזוריי הנואשים, התרקם ונכתב הקטע לעיל. מדוע אפוא בחרתי לפתוח את הספר דווקא במרואיין שמעולם לא הגיע? הרי ראייתי 32 יתומים מאב?

בחרתי לפתוח דווקא ברקע הבדוי לא־היענותו של שי לא מפני שאני סבור שאיחורים כרוניים מאפיינים יתומים — כל שאר היתומים מאב שראיינתי הגיעו בזמן. ממילא אין לי גם דרך לדעת עד כמה התיאור הזה דומה לתחושותיו של 'שי' המציאותי, זה שיצר עמי קשר ואז נעלם. בחרתי לפתוח בסיפורו של שי כי אני מאמין שכשחווים אבדן פתאומי, הרגישות להתחלות ולסופים, לנוכחות ולהיעדר, מתחדדת. רגישות זו נמצאת בעיקר בחלק הלא-מודע של הנפש. המשורר יאיר הורביץ איבד את אביו בהיותו בן שמונה, ואחד משיריו בספרו

הראשון, המוקדש לאביו ולזכרו, נפתח במילים 'אתה מחכה לשווא'.¹ גם שי מחכה לאביו לשווא על הברזלים, ובתורו גורם לאחרים לחכות לו, לשי. סיפורו של שי מדגים את העוצמה הבלתי-מילולית שבה שי מספר את סיפורו שוב ושוב, מפקיד בידי אחרים את כאבו של הילד הממתין לאביו עד כוש (וראו אצל מטלון, 2008). במובנים רבים רגשות יכולים להיות כפופים לחוקים פיזיקליים כמו למשל חוק שימור האנרגיה. האנרגיה הנפשית שמאיימת למוטט את שי — האימה לנוכח היעדר האב — אינה מתפוגגת סתם כך, אלא מתגלגלת לאחרים בסביבתו, המשמשים לה כלי קיבול. בפסיכואנליזה קוראים לתופעה הזאת בכמה שמות: חזרה כפייתית, הזדהות עם התקפן, הזדהות השלכתית ועוד. יקיריו של שי חווים במקומו את ההמתנה, החרדה, האכזבה והכעס של אותו ילד על הברזלים, ושי זקוק לקרבתם מאחר שהם מהווים במובן מסוים חלקים מנפשו שלו. בה בעת, שי עשוי להגיב בדחייה על מאמציהם של יקיריו 'להגיע' אליו; הוא עשוי להתרשם שהם תלתיים, נודניקים, נואשים מדי. הם עלולים להזכיר לשי את הילד הנואש שבו. ייתכן שכך התרשם ממני כשטלפנתי אליו שוב ושוב ממקום שבתי בבית הקפה המיועד לפגישה.

אני מנסה להבין את היעדרותו של שי גם בהקשר של ההזמנה להתראיין בנושא אבדן האב. רבים מהמשתתפים בקבוצת היתומים אמרו שהם רואים בהשתתפות במחקר זה שליחות, כדי שאחרים יוכלו להפיק תועלת מן העדות שלהם בנוגע לרגשי היתמות והאבהות. כמה משתתפים הוסיפו שהייתה זו בעבורם גם הזדמנות להיכרות מעמיקה יותר עם עצמם ועם סיפורם. ייתכן ששי היה מסוקרן בנוגע להזדמנות הזאת, ואז נבהל ממנה; במילותיה של המשוררת רחל, הסכנה היא שבריאיון כזה שוב יציף הכול ושוב הכול יסעיר, 'אף סכר-שכחה' בניתי לי מגן, הנה היה כלא היה' (מתוך השיר 'פגישה'²). לעתים מצאתי את עצמי, כמראיין, נאבק בדחף לאחר לפגישות במהלך המחקר, או לדחותן (שלא לומר לבטלן).

חשש נוסף יכול לבוע מהאפשרות שהסיפור הפרטי יצא לרשות הרבים. אם להמשיך להיתלות במילותיה של רחל המשוררת, יכול להיות איום נוסף בחשיפה האישית של המשתתפים במחקר: 'ואת תוגתו של הלב הכורע / יד כל במנוחה תמשש' (מתוך השיר 'ספר שירי'³). אף שכולם חתמו על הסכמה

1 יאיר הורביץ, 'אתה מחכה לשווא, אתה חש', כל השירים. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד / ספרי סימן קריאה, 2008, עמ' 15.

2 רחל בלובשטיין, 'פגישה', שירת רחל. תל-אביב: דבר, מהדורה עשרים אחת תש"ל, עמ' כח.

3 רחל, 'ספר שירי', רחל: שירים, מכתבים, קורות חייה (אורי מילשטיין עורך). תל-אביב: זמורה, ביתן, 1985, עמ' 174.

להשתתף במחקר, והובטחה הגנה על זהותם, המפגש עם הסיפורים יכול להיות לא פשוט למרואיינים.

אני מודה לשי על ה'חצי פגישה' שהעניק לי ועל הסיפור שסיפר לי בדרכו. דומני שהיסוסיו לנוכח הפגישה עמי משקפים לא רק את תחושתו של שי עצמו; מרואיינים רבים חשו אולי רגשות מעורבים בכל הנוגע להשתתפותם במחקר זה. להבדיל משי, הם הכריעו בעד קיום הפגישה, ואני אסיר תודה להם על שראו בפגישה עמי אפשרות לדבר על אודות החיים לנוכח מות האב ועל נכונותם לחלוק את רשמיהם.

אבא לא פוגשים, אבא חיים

יום אחד תאלצני החמלה
להשתחרר מתשוקתי לשחזור
את דמות אבי, להתפלש בחסכיה של אמי,
לחנוק את אהובי במלים, להכריחם
להתוודות בפני ולהודות באשמה
ריצירד בלנקו, 'בעירה בגשם'¹

אהבת הבן לאביו אינה נעלמת לאחר מותו של האב. בפרק הקודם ראינו כי אחד ממסלולי ההתמודדות עם אבדן האב הוא המשך קיום קשר עם דמותו כפי שהיא חיה בדמיון, בפנטזיה ובזיכרון אצל בנו היתום. הפרק הנוכחי יפרט כמה תובנות שעלו מבדיקת תשובות לשאלה 'מה היית רוצה שיקרה בפגישה בינך לבין אביך לו התרחשה פגישה כזאת היום'. בתשובות לשאלה התגלו כמיהה עזה, רגשות מעורבים של אהבה וכעס, כמו גם געגוע למגע פיזי. דומה כי עצם השאלה על פגישה מדומיינת עם האב עשויה לעורר תרעומת. מה יתום יכול לרצות שיקרה בפגישה עם אביו? את עזרא פגשתי בבית המדרש, לפי הזמנתו. כשהגענו לשאלה הזאת, העמיד אותי עזרא במקומי:

שאלה מצחיקה.

מצחיקה?

אני לא יודע אם נתראה עוד פעם ולפגוש פעם אחת את אבא... המילה 'פגישה' היא עם קונוטציה חד-פעמית. אבא לא פוגשים, אבא חיים. אם היה אתנו, אני חושב שהוא היה מאוד נהנה וכולם היו מאוד מרוצים מזה והמצב היה שונה וטוב יותר. אם זה חד-פעמי, הייתי שמח על זה אבל לא הייתי מכניס את שאר המשפחה, לא הייתי רוצה שהם יהיו. זה סתם יגרום בלבול. לא. ברור שלא יהיו.

ומה היית רוצה שיקרה בפגישה?

שנהיה רק שנינו, ולשבת ללמוד אתו. לפתוח ספר גמרא וללמוד אתו משהו, תלוי באיזה תאריך הפגישה והיינו מוצאים דף גמרא. מתוך הלימוד היינו מגיעים לפגישה ברומו של עולם.

עזרא הגדיר את השאלה כ'מצחיקה', אך ייתכן שזו הייתה דרכו המנומסת לרמוז לי כי עצם הגירוי שאני מציב לו, לדמיין פגישה עם האב המת, הוא מעשה אכזרי מצדי: מדוע רק פגישה אחת ולא יותר? על כל פנים, שיתף פעולה עמי וענה כי אם הפגישה עם אביו היא חד-פעמית, כדאי שתהיה אינטימית, אחד על אחד, אב ובנו, ללא הפרעות מצד יתר בני המשפחה. אז יהיה אפשר לקרוא בצוותא את הדף היומי, ללמוד אתו, ללמוד ממנו, להתחבר למקורות. תשובה זו מדגישה את הצד הרוחני, האינטלקטואלי והרגשי בפגישה דמיונית עם האב. אותה שאלה הניבה אצל מרואיינים אחרים תשובות שבהן בלט כעס, כפי שנראה להלן.

קיבינימאט, למה אתה לא שם?!

ספי התריע מראש כי לאורך שיחתנו יהיה מחשבו הנייד פתוח וימסור עדכונים בלתי פוסקים מבורסות ברחבי העולם. כיועץ השקעות, ספי מקפיד להיות מעודכן בתזוזות בשוקי ההון ('הייתי רוצה יותר זמן לעצמי, ליהנות מקריאה כמו פעם — צופן דה וינצ'י, ימי שלישי עם מורי, כאלה'). ספי התייתם בגיל שלוש.

כמו רוב יתומי צה"ל, גם אבא שלי נהרג במלחמה. אבל במקרה שלי זה לא היה חייב לקרות. הייתה יחידה של חיל קשר שנהגו באוטובוסים בתור ניידות קשר ועזרה ראשונה. הוא התנדב, בכלל לא גייסו אותו, מישוהו היה צריך לצאת באוטובוס לרפיח ואבא שלי התנדב במקומו, הייתה הפגזה, הוא אסף פצועים וכשירד מהאוטובוס לראות מה קורה הוא קיבל רסיס בלב.

אילו יכלה להתקיים פגישה בינך ובין אביך היום, מה היית רוצה שיקרה בה?

לומר לו שאני כועס עליו על מה שהוא עשה, על זה שבעצם עזב אותנו. אף אחד לא קרא לו. דווקא היום דיברתי עם אימא שלי שאם הוא היה רואה איך הסתדרנו, אני והאחים שלי, הוא היה מאוד גאה. הייתי רוצה להגיד לו שהצלחתי ושיש לי ילד ושאני בסדר והולך לי טוב.

לצד דמותו האלטרואיסטית של האב, ולצד הרצון שיתגאה בבנו ספי (שני נושאים שיידונו בהרחבה בפרק העשירי) הדברים גם נותנים ביטוי ברור לכעס. על מזבח האלטרואיזם הקריב אביו של ספי את הקשר עם משפחתו; מבחינתו של ספי, אביו נטש אותם. הכעס על האב המת עולה גם מדבריו של אפרים. אפרים, שאותו פגשנו בפרק הראשון כשסיפר על הירדמותו ברמזורים, נוקט נימה בוטה יותר משל ספי:

אחותי תמיד אומרת שאני קשה קצת וקר. אני אומר לה 'תהיי קורקטית, אל תזייני ת'שכל, מי שמסכנה פה זאת אימא'. מה שאימא שלי עוברת זה ברמה של סדיזם. זהו זה, נגמר, לא יחזור, אף אחד לא יחזיר אותו. אבא ביום שנפטר הפסיק לסבול, הסבל נשאר לאלה שבחיים. אין מה לבכות על מר גורלו אלא על מר גורלם — גורלו בסדר גמור, הסתיימו לו העניינים.

כעסו של אפרים מופנה בעיקר כלפי אחותו המבקרת את התנהגותו, אך בדבריו מובלע גם כעס על אביו: 'אבא ביום שנפטר הפסיק לסבול, הסבל נשאר לאלה שבחיים [...] גורלו בסדר גמור'. האם שואבת אליה את רחמיו של אפרים. האמירה 'אין מה לבכות' מביאה את אפרים לביקורת עצמית שמהדהדת את דברי אחותו: 'אחרי שאבא שלי נפטר משהו כנראה נדפק לי במוח, אני יכול לבכות ממה שהו בטלוויזיה אבל על אבא שלי לא. אני רואה את זה בתור חולשה, לא בתור חוזק'. מבעד למילותיה של אחותו, המצוטטות על ידיו, נראה שאפרים חש שהוא 'קשה קצת וקר'. הכעס שאפרים מבטא כלפי אחותו, ובהמשך כלפי אביו, מתחלף בכעס על עצמו, בהתבוננות פנימית ובהודאה בחולשה. מאיר היה המרואיין הראשון שהציע לבוא למקום שאבחר לשם קיום הריאיון, במקום שאעשה את הדרך אליו. מאיר התייתם מאביו בגיל שנתיים. בפגישתנו לבש סוויטשרט בצבע אדום, הוציא מכיסו חפיסת סיגריות 'מרלבורו לייט' ומאפרה ושאל אם יפריע לי אם יעשן. הוא לומד לתואר שני בעבודה סוציאלית קלינית, נמרץ ומדבר בשטף, לעתים נחרץ ולעתים אמביוולנטי. אצל מאיר צצו שוב ושוב ביטויי כעס גם בנוגע לאביו:

הילד שלנו סובל מבעיות עצירות. היום בבוקר אשתי חיבקה אותו חזק ולחצה לו ת'רגליים כדי שהעצירות תשתחרר. והוא גם ככה נורא מתוח, אז התעצבנתי ואמרתי, 'למה להטריד אותו?' אז היא אמרה, 'אני יודעת מה אני עושה', ואני אמרתי, 'אין לי מושג מה אני עושה אבל אני מנסה לעזור'. בסוף הוא הלך לבית הספר עם עצירות כרגיל. הייתי רוצה שתשחרר, וזה אלגורי — שתשחרר ת'עצירות שלו וגם שתקל עליי.

מאיר מרגיש שמאמציו לעזור אינם מוערכים. גם בחזית יחסיו עם אמו המצב אינו קל יותר.

אני מגיע אל אימא שלי בשבתות ורוצה ללמוד למבחנים בפסיכופתולוגיה, בבית זה מאוד קשה עם שלושת הילדוֹדָס. אז קרה שעליתי לבית של אימא שלי והיא שאלה, 'מה זה הפרצוף תשעה באב הזה?' התפרצתי ואמרתי לה, 'נמאס לי מכולם, רוצה שיעופו לי מהחיים'. אז היא ענתה, 'אוף, אתה תמיד מקטר במקום לראות את הצדדים היפים במשפחה שלך'. אז אמרתי לה, 'טוב, תודה רבה באמת...' אתה יכול להוסיף בסוגריים שאם אבא שלי היה שם, הייתה לי דמות מפתח שתעזור לי.

אזכור האב מביא לידי תיאור שיחות שמאיר קיים עמו לאחר מותו:

הייתה תקופה שהייתי הולך לקיר ההנצחה ומתייעץ אתו בראש כל יום. מדבר אתו למשל על כל מיני מצבים שאני רוצה לפתור, ואז עונה לו, 'למה אתה לא שם קיבינימאט, למה אתה לא שם?!' אם הייתי פוגש אותו היום הייתי אומר לו, 'תרד לפה ופשוט תפתור את כל הקונפליקטים הנפשיים הלא-פתורים שהורשת', זה אל"ף. ב"ת, הייתי אומר שאם הוא היה פה היה חוסך כל כך הרבה סחבת בירוקרטית, עם כל האישורים לפיצויים ממשרד הביטחון. הייתי מבקש ממנו לסדר ת'ברדק ולחזור. לא הייתי מכריח אותו להישאר פה אם לא טוב לו.

מה שמתחיל בהתייעצות, מתייעץ אתו בראש, הופך להטחת האשמות, 'למה אתה לא שם, קיבינימאט', ומסתיים במחווה: 'לא הייתי מכריח אותו להישאר פה'. קיר ההנצחה משמש כתובת לטענות הבן, הנחלקות לשתיים: טענות כלליות על מצבו הנפשי ('קונפליקטים נפשיים', בלוויית ההדגשה העודפת,

'לא-פתורים'), וטענות הנוגעות כביכול לבירוקרטיה. מהי הבירוקרטיה שמאיר מזכיר? ייתכן שהדבר קשור לצורך של מאיר בדמות שתורה לו את הדרך בעולם המסובך.

הכעס על אשתו ועל אמו מפנה מקום בהמשך לכעס של מאיר על אביו; בהרגשתו, האב הוא האחראי המקורי למהומה בחייו של מאיר. כיצד ניתן להבין את הכעס הזה על האב המת? לפי מודל האבל הדו-מסלולי של רובין, אשר תואר בפרק הקודם, כעס הוא אחד הביטויים במסלול 2 לרגשות שליליים כלפי האב בקשר המתמשך עמו לאחר מותו. כשחושבים על כך, כעס, כרגש, הוא מעין אנרגיה בעלת כיוון מסוים; והאנרגיה הזאת, המושקעת בזולת, חי או מת, משאירה את מושאה בחיים: הפניית רגשות טינה וזעם כלפי האב כמו מנכיחה אותו מחדש. מאיר מספר שהוא משוחח עם אביו; הכעס שהוא מטיח בו מהווה מרכיב נוסף בשיחה זו, מרכיב המאפשר לדבר בלשון הווה על אודות האב שקימו הפיזי הוא בעבר: 'מתייעץ אתו בראש כל יום'. זהו תיאור של דו-שיח: 'מדבר אתו [...] ואז עונה לו'. הכעס מחייה אפוא את האב, ומאפשר לקיים עמו דיאלוג מתמשך.

להרגיש ת'חיבוק שלו

ואפרים חיבק את אבא שלו

וסוף סוף היה לו נעים.

מאיר שלו, **אבא עושה בושות**²

בתחילת שנות האלפיים התקיים שיעור במחלקה לעיצוב בבצלאל, האקדמיה הירושלמית לאמנות. נושא השיעור היה 'אבא'לה', והתלמידים התבקשו להכין עבודה בנושא זה. אחד התלמידים העביר בין חבריו לכיתה קופסה שחורה שצדה האחד פתוח וצדה האחר עטוף בשרוול בד. כל תלמיד הוזמן בתורו להכניס את ידו לתוך השרוול עד סופו. זה אחר זה גיששו התלמידים בידם את הדרך אל תוך השרוול וזה אחר זה עלה חיוך על פניהם, עיניהם נעצמו בערגה והם נאנחו אנחה עמוקה, לאחר ששאפו אוויר למלוא ריאותיהם. כשהגיע תורו של התלמיד הבא להציג, סירבה תלמידה אחת להיפרד מן הקופסה והתעקשה להמשיך ולמשש דבר מה בתוך השרוול. מה גרם לה לעשות כן, מה הביא את התלמידים להנהן בהבנה כשהתחזרו להם מה יש בקופסה?

בתוככי השרוול מיששו התלמידים זיפי זקן על פרצוף לא מגולח. אין לי מושג מה התקין התלמיד לעיצוב בתוך השרוול כדי להשיג אפקט זה, אבל בלי ספק הוא קלע לחוויה אוניברסלית. מדובר בכמיהה להרגיש, פיזית, את האב.³ נראה כיצד הדבר מתבטא באמירותיהם של כפיר, עוז וברק:

על השאלה, 'מה היית רוצה שיקרה בפגישה בינך לבין אביך לו התרחשה פגישה כזאת היום', השיב כפיר: 'קודם כול חיבוק ענק. לפני הכול חיבוק כזה ענק ולהגיד לו שהתגעגעתי אליו'. משהו בהזמנה לדמיין פגישה עם האב לאחר מותו, העצים את חדר-פעמיותו של הקשר הממשי עם האב החי. כמו שמתאר עוז: 'מה, רק שאלה אחת, כאילו? הייתי רוצה באמת להרגיש אותו, אפילו פיזית, אבל גם לפגוש ת'חיוך שלו, ת'עיניים שלו, לשמוע ת'קול שלו, דברים מאוד ראשוניים. להרגיש ת'חיבוק שלו, ת'ידיים שלו'.

אכן דברים ראשוניים ביותר. הנוכחות האבהית יכולה להתבטא ברמות שונות של הפשטה — הגנה, חינוך, הקניית ערכים ועוד, כפי שראינו קודם ונעסוק בכך גם בהמשך. אבל לפני הכול ישנו המגע, אותו 'קצה-חוויה פרימיטיבי', כמו שמכנה זאת הפסיכואנליטיקאי האמריקני תומס אוגדן. לפי אוגדן (2001 [1989]), החוויה הראשונית של 'היות אני' צומחת מתוך תשתית של מגע חושי (שם, עמ' 63). בהקשר הנוכחי, בקצה הפרימיטיבי שעליו מתבססת החוויה, ניתנת הבכורה לנוכחותו הממשית, המוחשית של האב. נוכחות זו מקבלת ביטוי בכמה חושים: לראות את חיוכו ואת עיניו, לשמוע את קולו, לחוש את חיבוקו (ומה שלא נאמר אך יכול להתלוות לחיבוק: להריח את ריחו). מוטיב החיבוק שעלה מדבריהם של כפיר ועוז חוזר גם בסיפורו של ברק, שמוסר את תוכן החלום המפורט על אודות פגישה עם אביו:

בתוך בניין עשוי אבן מחוספסת, דיבר עורך דין אל שופט. השופט סבר שאולי אבי בילה מספיק זמן בבית הסוהר, שאולי הגיע הזמן לשחרר אותו. אבל עורך הדין התנגד נמרצות, וציטט תקדים וכמה תקנות, ואת הצורך בשמירה על הסדר. השופט משך בכתפיו וקם. עמדתי לפני התא, פתחתי את המנעול, והנחתי אותו בזהירות על אדן חלון. אבי היה לפניי, רק פיסת בד כרוכה סביב מותניו; הוא היה רזה מאוד [...] הוא נראה חיוור [...] אבל הוא חייך, והחוה בידו לשומר הגבוה והשותק, לזוז בבקשה הצידה. 'תן לי לראות אותך', אמר. 'כל כך גבוה, ורזה. ואפילו שערות לבנות!' ראיתי שזה נכון, והתקרבתי אליו והתחבקנו.

התחלתי לבכות, והתביישתי, אבל לא יכולתי להפסיק. 'ברק. תמיד רציתי לומר לך כמה אני אוהב אותך', אמר. עכשיו הוא נראה קטן בזרועותיי, בגודלו של ילד. הוא ישב בפנינת המיטה הקטנה, הניח את ראשו על ידיו המחבקות ומבטו נדד ממני, אל הקיר. עצבות שאין לה נחמה התפשטה בפניו. ניסיתי להתבדח אתו, אמרתי לו שאם אני רזה זה רק בגלל שאני מנסה לחקות אותו. אבל אי-אפשר היה להזיז אותו, וכשלחשתי לו שאולי נברח ביחד, הוא הניד בראשו ואמר לי שעדיף שאלך. כשהתעוררתי עדיין בכיתי, הדמעות הראשונות שבכיתי עליו — ועליי. הסוהר שלו, השופט שלו, הבן שלו. הדלקתי את האור והוצאתי את המכתבים הישנים שלו [...] והבנתי אולי בפעם הראשונה, כיצד אפילו בהיעדרו, העניקה לי דמותו החזקה מעין מבצר שבו יכולתי לגדול, דמות לעמוד בציפיותיה, או לאכזב אותה.

סיפור החלום מתחיל בביטוי של כעס, הכעס של ברק על היעלמותו של אביו מחייו. דמות הסוהר מגלמת את הצורך להעניש את האב; דמות השופט מגלמת את ההתלבטות שמא כדאי לסלוח לאב, 'אולי הגיע הזמן לשחרר אותו'; דמותו של ברק עצמו מגלמת את הכמיהה הצרופה להתאחד עם אביו מחדש. במרכז הפגישה נמצא החיבוק, שמביא לידי ככי, שמוביל לאמירת אביו של ברק, 'תמיד רציתי לומר לך כמה אני אוהב אותך': זו משאלה של כל ילד לשמוע מאביו, ובמקרה הזה אולי גם משאלתו התמידית של ברק להשמיע באוזני אביו את אהבתו אליו. בפגישה המדומיינת, האב עצוב ללא תקנה, וכל ניסיון של בנו לשמח אותו אינו צולח. ברק מעיד על עצמו שהוא הסוהר והשופט, ואנו עדים גם להיפוך תפקידים ביניהם, וברק אב לאביו ('הוא נראה קטן בזרועותיי, בגודל של ילד') אבל גם בנו של אביו. בפגישה של ברק עם אביו משמשים אפוא הכעס והכמיהה בערבוביה, כאשר הכמיהה לאב והחמלה כלפיו גוברות על הטניה. אביו המציאותי של ברק לא מת אלא נטש אותו בגיל שנתיים; ברק עצמו לא נמנה עם משתתפי המחקר לספר זה, וזהו שמו הפרטי האמתי. שם משפחתו הוא אובמה.⁴

בפגישה מדומיינת עם האב שאיננו, החלוקה ל'כעס' ול'חיבוק' היא אפוא חלוקה שרירותית. בחוויה אמיתית יכול להיות מקום לרגשות שליליים לצד הרגשות החיוביים, והם יכולים לעלות בעת ובעונה אחת. ככלות הכול, איננו

4 ברק אובמה, חלומות מאבי: סיפור של גזע ומורשת (תרגום: ע' שמש). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 2008 [1995], עמ' 128.

כועסים ממש אלא על היקרים לנו ביותר. בקטע מתוך שירו של ריצ'רד בלנקו, המופיע בפתח הפרק הנוכחי, הוא מביע משאלה כי החמלה תגבר יום אחד על הטינה שהוא נוטר לאהוביו. אפשר לשער שלא במקרה בחר אובמה בבלנקו למשורר הרשמי בטקס ההשבעה השני שלו כנשיא ארה"ב. שורות כגון 'יום אחד תאלצני החמלה / להשתחרר מתשוקתי לשחזר / את דמות אבי' יכולות להדהד בחוזקה אצל מי שגדל ללא אב, וההתלבטות הזאת בין חמלה לכעס (על האב, על האם, על הסביבה, על עצמו) יכולה לאפיין את חווייתם של יתומים רבים.

מאיר, שדיבר על אודות הכעס הלא-פתור שלו כלפי אשתו (כשבנו סובל מעצירות), כלפי אמו (שלא התחשבה בקושי שלו ללמוד לבחינות עם כל ה'ילודוס' בבית) וכלפי אביו (שעמו הוא משוחח בקיר ההנצחה), מבטא גם הוא בהמשך דבריו רגש של חמלה:

אם יורשה לי להעיר בסוגריים, היום אני יותר רואה את בדידותה של אימא שלי. כל השנים האלה לא היה לה בן זוג, התעלמתי מהעובדה הזאת, לא רציתי לראות שהיא מחפשת לבנות את חייה שוב. היום אני רואה את זה לאחור, את מנהרת הבדידות הזאת.

מתוך הדיבור על אודות הכעס כלפי אביו, עולה ומופיעה האמפתיה של מאיר כלפי אמו, יכולתו לראותה כאדם נפרד, כמישהי בעלת עולם משל עצמה. במילותיו של דונלד ויניקוט (1995 [1971]), האם איננה עוד 'צרור של השלכות' בנה (שם, עמ' 108. ראו להלן בפרק השמיני); מאיר יכול כעת לזהות את כאבה. כעס וחמלה, טינה וכמיהה — חוויית היתמות שוזרת אותם יחד. ניזכר בתרעומת שמאיר חש כלפי אביו בגין הסחבת שנוקט משרד הביטחון. אילו חי אביו, היה נחסך הצורך להתמודד עם בירוקרטיה סבוכה שנועדה לתת פיצוי על האבדן. הצורך בפיצוי מצביע על חסך, והפיצוי הנחוק אינו כספי; הוא אמור למלא במשהו את החוסר בדמות שתיתן אישור, הגנה, חיבוק. במילותיו של חנוך לוין בפואמה 'חיי המתים':

כי מה עוד נשאר לנו בהתקלף מעלינו
העיתון והאשה ומעט הפרנסה?
ההינשאות למעלה בזרועות אבינו, כבישת הפנים החרדות
בין בשר צוואר החם הנודף ריח סבון רענן
לבין צווארון חולצתו המגוהץ.

שם, במקום הזה, חלקה ידענו, שקערורית חמה
 בין הצוואר לשכם, אי קטן של תנחומי מרגוע.
 האי הזה אבד, אבל עודנו מחפשים בכל אדם
 את הזרועות שיישאנו מעלה,
 בכל פנים — את נהרת אבינו הרוחץ
 בטל של אהבה את דמעותינו.
 כל האנשים, בין בני שנה, בין בני שבעים,
 בין חיים ובין מתים, זקוקים לאבא.⁵

ההזדקקות הזאת, והתגלמותו של האב הביולוגי בתוך דמויות אחרות בחיי
 היתום, תעמודנה במרכז הפרק הבא.

5 חנוך לוין, חיי המתים. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 1999, עמ' 39-41.